

Šesto poglavlje: »Filozofija religije u suvremenoj filozofiji i teologiji« zapravo je prikaz radova sa simpozija »Filozofija i teologija« koji je održan u Zagrebu 1993. godine. *Dodatak — Prilozi* sedmo je poglavlje drugoga dijela knjige »Fenomenologija i filozofija religije« u kojem autor donosi neke već objavljene priloge u filozofsko–teološkim časopisima te priloge koji su već u tisku. Riječ je o filozofsko–teološkim oglecima koji se savršeno uklapaju u autoru zanimljivo i nikada dovoljno istraženo područje naravne i »nadnaravne zbilje« u filozofiji i teologiji: 1. Augustin i njegovo poimanje religije u interpretaciji Pascala, Blondela i Heideggera; 2. Kršćansko poimanje filozofije prema Albertu Velikome i Tomi Akvinskome; 3. Kršćanska filozofija i svjetonazor — humanizam u svjetlu filozofije religije; 4. Maritain i Gilson — mislioci »kršćanske filozofije«; 5. Maurice Blondel — mislilac »katoличke filozofije«; 6. New Age — »nova religija« modernoga doba — Religijsko–religiozno obilježje New Agea.

U knjizi »Fenomenologija i filozofija religije« sabrana su, kako sam autor kaže, njegova razmišljanja o fenomenologiji i filozofiji religije, koja su plod dugogodišnjih istraživanja i predavanja studentima te sudjelovanja na domaćim i međunarodnim znanstvenim skupovima. Različita polazišta u shvaćanju fenomenologije i filozofije religije kao samostalnih znanosti prikazana su prvi put sustavno, kronološki i pregledno, i to u djelu hrvatske provenijencije. Autor piše jasnim i razumljivim jezikom, unatoč tajanstvenoj i zagonetnoj stvarnosti koja se pojavljuje u svijetu i ljudskoj svijesti. Prikazivanje i opisivanje tajanstvenih pojava nisu samo informativnoga karaktera, već su rezultat autorova osobnog promišljanja. Čitatelju je omogućeno ne samo da lako dođe do općega znanja o nastajanju i povijesnome razvoju fenomenologije i

filozofiji religije, nego da svoje znanje o tajanstvenoj (misterioznoj) stvarnosti (Bogu, božanstvu) neprestano proširuje i produbljuje novim spoznajama pojedinih autora koji se bave ovom problematikom.

Klio Jurkić

Immanuel Kant, *Religija u granicama pukoga uma*, s njemačkoga preveo Kiril Miladinov, Naklada Breza, Zagreb, 2012, 188 str.

»Religija je (subjektivno gledano) spoznaja svih naših dužnosti kao božanskih zapovijedi. Ona u kojoj prvo moram znati da je nešto božanska zapovijed da bih to priznavao kao svoju dužnost jest objavljena religija (ili religija kojoj treba objava), a nasuprot tome, ona u kojoj prvo moram znati da je nešto dužnost kako bih to mogao priznati kao Božju zapovijed jest prirodna religija. Onaj tko proglašava samo prirodnu religiju moralno nužnom, tj. dužnošću, može se nazvati i racionalistom (u pogledu vjere)« (str. 143–144).

Za dobre knjige, pa onda i za dobre prijevode klasika nikada nije kasno. Knjiga »Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft« bila je zabranjivana i pogrešno shvaćana, a za mladoga Goethea *skandalon*. Kantov je filozofski pristup religiji specifičan jer njegovo djelo nikako nije na tragu jednostranoga prosvjetiteljskog racionalističkog duha, premda smatra da je ljudska spekulacija preslaba za utemeljenje teologije. Čovjek ne može dosegnuti spoznaju nadosjetilnoga i pri tome se zapliće u beskonačna proturječja, ali upravo na toj nesposobnosti čistoga uma za nadosjetilno Kant utemeljuje nužnost vjerovanja i potrebu moralne perfektuacije.

Ovo je filozofsko djelo povijesno vrlo značajno iz barem dvaju razloga.

Prvo, radilo se o okretanju k samomu čovjeku u pogledu određenja pojma zla. Drugo, s raspravom o radikalnome zlu Kant se suprotstavlja augustinovskoj tradiciji koja je zlo primarno mislila kao odsustvo dobra (*privatio boni*). Kada bi zlo bilo puko odsustvo, ne bi moglo biti princip. Odnosno, apsolutno ili radikalno zlo ne može postojati ako ima samo privativni karakter.

Kant potiče da se za religiju pronađe prostor unutar samoga uma te tvrdi kako ona može imati istaknutu ulogu u strukturi svijesti. Ovo treba shvatiti kao alternativu tendencijama da se: a) bit religije pronalazi samo u vjeri koja nije shvaćena kao ljudski potencijal nego božanski dar i b) razumijevanje religije kao nusprodukta socijalnih i psihičkih procesa koja stoga može imati samo instrumentalnu valjanost. Kantov stav smjera k tomu da religiozno područje ima zasebnu perspektivu koju čovjek ne može obuhvatiti aplikacijom intelekta iz nekoga drugog očišta. Također, religija postaje točka gledišta s koje je čovjek sposoban reflektirati cjelovitost svoje personalnosti u njezinome jedinstvu, s onu stranu njezinih postignuća ili promašaja u različitim pokušajima. Ako religija biva shvaćena u 'granicama samoga/pukog uma', kako stoji u naslovu knjige, događa se protivljenje proklamaciji o superiornosti uma nad religijom. Zadržka je to spram klasičnoga pokušaja da um otkrije religijski govor kao interpretator, kao prosuditelj.

Svoju teoriju umne vjere Kant bazira na pretpostavci njezine psihologijske nužnosti. Za one koji dvoje između Kantove i npr. egzistencijalističke pozicije, Kantova pozicija o religiji mora se činiti važnom s obzirom na doprinos uloge racionalne nade u transcendentnome području. To je pitanje koje treba razviti daljnje diskusije kako u etici, tako i u filozofiji religije.

U trećem dijelu »Religije u granicama pukoga uma« Kant govori o etičkome zajedništvu koje se ravna prema

božanskome moralnom zakonodavstvu. Slabost ljudske naravi razlog je što je nemoguće utemeljiti zajednicu na čistoj religijskoj vjeri, već je nužno polaziti od neke historijske vjere koja smatra da je njezino podrijetlo božansko. To tumači postojanje mnogih vidljivih crkava, a crkvena povijest pokazuje borbu između historijske i umne vjere. Polagani prijelaz od crkvene vjere na čistu religijsku ili umnu vjeru istinska je služba Bogu, služba srca (u duhu i istini) a sastoji se u održavanju svih pravih dužnosti kao Božjih zapovijedi, a ne u nekim izričito za Boga određenim (kulturnim) radnjama. Ta unutrašnja služba srca ipak i kod Kanta dobiva neke izvanjske znakove: a) privatna molitva ako oživljava pravo moralno raspoloženje, a nije izricanje želja; b) svečano crkveno bogoslužje kao znak zajedništva vjernika, a ne kao traženje milosti od Boga; c) primanje novih članova u Crkvu, krštenje, ali da ne bude shvaćeno kao milosno sredstvo po sebi; d) često obnavljanje crkvenoga zajedništva, ali da to opet ne postane milosnim sredstvom samo za sebe.

Svoju religijsku poziciju pokazao je i time što nikad nije zanijekao Isusovo božanstvo, ustvrdio je da to treba biti razriješeno u području vjere, a ne pukim umom; glede molitve imao je negativan stav ako bi ona trebala biti shvaćena kao direktno obraćanje Bogu, ali ju je prihvaćao kao neizravan način služenja namijenjen pobuđivanju moralnih dispozicija u čovjeku; glede Biblije ustvrdio je da je svakako neki tekst bio nužan kako bi čovjeka priveo praktičnoj vjeri.

Sa svojim spisom o religiji Kant nije uvećao znanje o Bogu; iz osnovnih teza njegove filozofije jasno je da nije moguće znati što je Bog sam po sebi, ali je moguće uvidjeti što je on za nas kao moralna bića. Nema asertoričkoga znanja o Bogu, samo vjerovanje i pouzdanje u doseg čistoga praktičkog uma. Kada Kant smatra da moralnost vodi prema

religiji, on pritom ne implicira kako religija stoga može biti objašnjena samo u terminima moralnosti; za njega religija kao takva primarno ispunjava funkciju potrebnoga ljudskog perfektuiranja.

Kod Kanta pronalazimo religijski subjektivizam, odbacivanje svakog autoriteta u religijskim pitanjima, podvravanje religije umnosti jer je ljudski um kriterij prave religije, bez obzira bila ona objavljena ili prirodna. Čovjek u sebi ima potrebu, koja je moralno prouzrokovana, da sebi za svoje svrhe pomišlja još jednu svrhu, konačniju od svrhe čovjekova uspjeha. Moral nezaobilazno vodi k religiji, čime sebe proširuje u ideju jednoga samovlasnog moralnog zakonodavca izvan čovjeka, u čijoj je volji ona krajnja svrha stvaranja svijeta koja istodobno može i treba biti krajnja svrha čovjeka. Zapravo, jedina prava religija za Kanta je naravna — koja sadrži moralne zakone, a čiji je izvor u praktičkome umu. Te zakone um priznaje božanskima. Bog se štuje vršenjem moralnih zakona, a druga vrsta bogoštovlja prema Kantu nije ni potrebna.

Željko Senković

Dalibor Renić, *Ethical and Epistemic Normativity. Lonergan and Virtue Epistemology*, Marquette Studies in Philosophy, no. 74, Marquette University Press, Milwaukee, 2012, 268 str.

Mladi hrvatski epistemolog Dalibor Renić (rod. 1977.) u ovoj je knjizi prikazao struje u suvremenim teorijama spoznaje koje se ponajviše oslanjaju na anglosaksonsko kulturno ozračje koje je pod utjecajem analitičke filozofije. No on je te struje pokušao usporediti sa stavovima jednoga filozofa (i teologa), koji doduše pripada englesko-govorećem području, ali ne i analitičkoj tradiciji, nego više marešalovskoj (neo)skolastici

20. stoljeća, Bernarda J. F. Lonergana, kanadskoga isusovca (1904.–1984.)¹.

Rasprave u suvremenoj analitičkoj epistemologiji posljednjega desetljeća obilježio je tzv. »vrijednosni obrat« (W. Riggs). Već u uvodu autor ističe da »govori o tome što bi čovjek trebao ili ne bi trebao vjerovati ili suditi u određenim epistemičkim prilikama« (9). Riječ je o ponovnome buđenju starih pitanja povezanih s epistemičkom normativnošću i, specifičnije, s odnosom etike i epistemologije. Ta se problematika u povijesti filozofije navodi i pod sintagmama »etos istine« i »etika vjerovanja.« Vjerovanja i sudovi vrednuju se s obzirom na istinitost, ali i s obzirom na njihovu opravdanost. Vrednuju se i intelektualni subjekti, tj. njihove intelektualne kvalitete, vrline, motivacije. U suvremenoj se epistemologiji još od vremena B. Russella i A. J. Ayera znanje definira kao »opravdano istinito vjerovanje« (*justified true belief*), a o opravdanosti te »definicije« napisan je, nakon Gettierovih prigovora, nemalen broj stranica. Pretpostavimo, dakle, da je znanje *opravdano* istinito vjerovanje odnosno neslučajno istinito vjerovanje. Ako je znanje epistemičko stanje koje je više od pukoga istinitog vjerovanja, može li se vrijednost znanja svesti na samu vrijednost istine koju ono izriče ili za nju jamči? Ili opravdanje (ili drugi čimbenik s istom funkcijom) ima i neku dodatnu vrijednost koju prilaže vrijednosti znanja?

Renić je u svome radu istražio etičke čimbenike u modelu epistemičke normativnosti kod Lonergana, i to u termi-

1 Zanimljivo je da se Lonergan rodio i umro istih godine kada i poznati njemački teolog Karl Rahner koji je u svome djelu *Geist in Welt* također dao važan prilog novoga tumačenja skolastičkoga (tomističkog) tumačenja spoznaje. Obojica su bila pod utjecajem belgijskog isusovca Josepha Marčhala i njegove škole.